

DAS BANNER
MUSS STEHN
WENN DER MANN
AUCH FÄLLT

Agora
Zsuzsanna

A nácizmus
történeti
pszichológiája

KRONOSZ KIADÓ

Agora Zsuzsanna

A náciizmus történeti pszichológiája

Mestereim és tanárain

Prof. László János
Prof. Ormos Mária
Prof. Erős Ferenc

emlékére köszönettel és tisztelettel

Agora Zsuzsanna

A náciizmus történeti pszichológiája

Kronosz Kiadó
Pécs, 2020

Jelen elektronikus kiadvány a Kronosz Kiadó gondozásában
2020-ban megjelent nyomtatott kötet változatlan kiadása
pdf ISBN 978-615-6048-31-8

Szakmailag lektorálta:
Prof. Erős Ferenc
Dr. habil. Balogh László Levente

Olvasószerkesztő
BELLUS IBOLYA

Borítóterv:
MÜLLER PÉTER

A borító Albert Leo Schlageter plakátjának (1943) felhasználásával készült.

A plakát szövege magyarul:

„A zászlónak állnia kell, akkor is, ha a férfi elesik.”

A plakát egy eredeti példánya a szerző tulajdonában.

© Agora Zsuzsanna
© Kronosz Könyvkiadó Kft.

TARTALOM

Bevezetés	7
I. A GONOSZ(SÁG) NYOMÁBAN	13
A gonosz banalitása	14
Hitler destruktivitásának magyarázatai	16
Hitler őrültségének kérdése	21
A hisztéria diagnózisai	23
A szkizofrénia diagnózisai	25
Személyiségzavar-diagnózisok	28
Hitler őrültségének cáfolata	33
A náciizmus szociálpszichológiája	36
Kognitív disszonancia	37
A karrier vonzereje	38
A konformitás kényszere	38
Pszichológiai befolyásolás	39
Engedelmesség a felelősség terhe nélkül	40
A körülmények hatása	41
Intimitásra való képtelenség	43
Az autoriter karakter	45
Az identitás(ok) válsága	48
Az identitás hiánya	49
Infrahumanizáció, dehumanizáció	51
Az antiszemitizmus lélektani magyarázatai	53
Az antiszemitizmus pszichoanalitikus magyarázatai	56
Hogyan hat az antiszemitizmus az áldozatok pszichéjére?	60
Hitler antiszemitizmusa	64
II. ÉRZELMEK A NÁCI PROPAGANDÁBAN	73
A kutatás hipotézisei	74
Érzelemelméletek a tudományban	75
Módszertani modell a náci ideológia érzelmi elemzéséhez	78

Az érzelemelemzések forrásanyagai	86
A források	87
Az eljárásról	88
Az érzelemelemzések eredményei	91
III. AZ ÉRZELMI BEFOLYÁSOLÁS TECHNIKÁI	95
Polarizáció	97
A vezér alakjának kiemelése	103
A beszédek érzelmi felépítése	107
Érvelés az áldozat pozíciójából	116
Rövid exkurzus a beszédekben megjelenő náci áldozatiságról	128
Lélektani műveletek békeidőben	133
Az attitűdök megváltoztatására irányuló műveletek	136
Az emberi szükségletre irányuló műveletek	137
A biztonság iránti szükségletre irányuló műveletek	140
A szociális szükségletekre irányuló műveletek	144
A tisztelet iránti szükséglet aktiválása	146
A toposzok rejtett nyelve	149
A nacionalizmus toposzai	150
IV. A NÁCI ÉRZELEMKULTÚRA TÖRTÉNELMI KONTEXTUSA	155
A vereség érzelmi következményei	156
A háború pszichés következményei	160
A hátország pszichopatologizálása	164
A vezér utáni vágy megjelenése	167
A válság lélektani hatásai	170
A német nemzeti identitás- és alteritásképek történelmi változása	176
V. ÖSSZEFOGLALÁS	181
MELLÉKLETEK	185
Felhasznált források és irodalom	217
Névmutató	245
Resümee	251

BEVEZETÉS

„Engem mindig ez a kicsiny tér fogott meg – ami az ember.
Egy ember. Valójában ott zajlik minden.”

Szvetlana Alekszjevics: *elhordott múltjaink*

A könyv, amelyet az Olvasó a kezében tart, a náci rendszer ideológiájának és működésének emberi oldalát kívánja feltárni, legalábbis kísérletet tesz erre. A tankönyvek, szakkönyvek választ adnak arra, hogy Hitler és társai hogyan ragadták magukhoz a hatalmat, és a 12 évnyi időszakot precíz kronológiába rendezik. Bár a témát ma is élénk társadalmi érdeklődés kíséri, ennek a figyelemnek a középpontjában mégsem a kronológia és az adatok állnak. Van, akit még ma is a német vezér „rettenthetetlensége” és sikerei nyűgöznek le, az emberek többsége azonban Hitlert a világtörténelem leggonoszabb emberének tartja.¹ A háború utáni szakirodalomban elterjedt egy olyan kép, mely szerint a náci büntettek elkövetése egyetlen ember „őrütségének” következménye volt. Közrejátszott ebben az a hagyományos történetírói szemlélet, hogy a történelmet „nagy emberek” írják. A könyv első fejezetében bemutatandó pszichológiai munkák többsége szintén ebbe a trendbe illeszthető. Azonban évtizedekig nem esett szó arról, hogy a „nagy ember” vajon miért tudott ilyen hatékonyan működni, vagyis mivel járultak hozzá a „kisemberek” a vezér sikeréhez. Ennek manapság a történetírásban, de más társadalomtudományokban is egyre szélesebb szakirodalma van. Időközben elindult egy harmadik diszkurzus is, amely a történeteket az áldozatok szemszögéből mutatta be. A könyv célja, hogy mindhárom szempontra reflektáljon, de *elsősorban az emberi motivációkat tartja szem előtt.*

A történelemszót mint a múlt „szakértőjétől” leginkább azt várják el, hogy az elmúlt korszakok *objektív valós(s)ágát* mutassa be, vagyis a források alapján hiteles adattárat vagy hiteles elbeszélést hozzon létre. A társadalomtudományokban végbemenő posztmodern fordulat azonban – melynek legismertebb szószólója Hayden White volt – arra hívta fel a figyelmet, hogy az ún. „objektív”

¹ LIU–SIBLEY 2015, 269–279.

tényekről mindig diszkurzusok és narratívák születnek, vagyis egy történelmi eseménynek eltérő reprezentációi lehetnek.² Amikor a múlt feltárására vállalkozunk, akkor figyelembe kell vennünk azt is, hogy egy másik (tőlünk időben távoli) kultúra megértésére törekszünk, melynek sajátos gondolati és érzelmi sémáit valójában soha nem tudjuk teljes egészében megérteni. A hermeneutikai munkának korlátot szab a rendelkezésre álló forrásanyag, és óvatosságra int az a tény is, hogy a forrásból legfőképp azt olvassuk ki, ami a kutatói kérdés és saját jelenünk szempontjából aktuális jelentőséggel bír. Csakhogy ami ma kézenfekvő, egyáltalán nem biztos, hogy az adott korszak embereinek számára is az volt. Vagyis ha a történetész az emberi motivációk magyarázatára vállalkozik, a jelenből vett analógiákkal óvatosan kell eljárnia.

E pár gondolattal nem az Olvasó történelemkutatáshoz való kedvét akarom szegni, pusztán arra a problémára szeretném felhívni a figyelmet, hogy forrás és történelmi adat nem önmagukban állnak, hanem a történetész tölti meg jelentéssel. Itt és most nem arra gondolok, hogy valaki történelmet hamisít, hiszen tisztos történetész ezt soha nem tenné, inkább arra próbálok rávezetni az Olvasót, hogy a kezünkbe kerülő forrásnak sokféle olvasata van. A náci korszakból rengeteg anyag maradt az utókorra, melyek jó részét már sikerült feldolgozni. Ezekből a dokumentumokból, tárgyi vagy vizuális emlékekből azonban nemcsak a gazdasági és politikai „tényeket” olvashatjuk ki, hanem képet kapunk arról is, hogy a korszak emberei hogyan élték meg a mindennapokat, mi motiválta vagy gátolta a döntéseiket, milyen „társadalmi tények” befolyásolták a cselekvéseiket, minek volt számukra pszichés realitása és minek nem. Vagyis a történelemkutatás számára nemcsak az a kérdés, hogy mi történt, hanem az is, hogy *miért történt*, ami történt.

A második világháború után a szociálpszichológusokat pontosan ez a kérdés foglalkoztatta. Vajon mi adhat magyarázatot a nácik kegyetlenségére, és miért nem szólalt meg a vézscsengő a németek fejében? Más szavakkal: *mi adhat magyarázatot a fasizálódás tömeges jelenségére?* Bár ebben az esetben történelmi szempontból mindenképpen helyénvalóbb lenne „nácifikálódásról” beszélni, mégis a szociálpszichológiai szakirodalom tükrében úgy tűnik, egyelőre célszerűbb lemondani erről a furcsa hangzású szóról, mert itt egy *pszichológiai értelmű fasizmusfogalomról van szó*. Ezzel implicite azt is állítjuk, hogy a két világháború közötti európai autoriter rendszereknek lehetnek olyan pszichológiai sajátosságai, melyek a felszíni különbségek ellenére „univerzá-

2 WHITE 1996, 98–118.

lis” motívumként jelennek meg. A történeti–politológiai szakirodalom ezeket a rendszereket történetileg eltérő okokra vezette vissza, és ennek köszönhetően különböző fogalmakkal határozta meg (lásd fasizmus, nácizmus, autoriter rendszer, totalitárius rendszer stb.). A fasizmusnak ma sincs egységes, általánosan elfogadott meghatározása. Ugyanakkor a történelmi fogalmak sajátossága – erre Reinhart Koselleck hívta fel a figyelmet –, hogy szemantikájuk időről időre változik, és ez alól a fasizmus fogalma sem jelentett kivételt. Eredetileg Benito Mussolini mozgalmának elnevezésére szolgált, majd az 1920-as évektől tágabb értelmezést kapott, és az első világháború óta minden olyan vezérelven alapuló, szélsőségesen nacionalista, antiliberális és antimarxista mozgalomra használták, amely a parlamentáris demokrácia leváltását tűzte ki célul. Aki a fogalom részletesebb történetére kíváncsi, olvassa el Póczik Szilveszter kitűnő könyvét is a fasizmusértelmezések változásáról.³

Hadd emeljek ki azonban két olyan véleményt, melyek a fogalom pszichológiai vonatkozásának szempontjából meghatározó jelentőséggel bírnak. Wolfgang Wippermann német történész, a téma egyik szakavatott kutatója szerint a fasizmusnak valójában nincs mélyebb ideológiai tartalma.⁴ Mussolini is számtalanszor hangsúlyozta, hogy *a fasizmus lényege nem egy elmélet, hanem az akarat és a belőle származó politikai tett*, „mely magán viseli a szituációhoz alkalmazkodó taktika és intuíció bélyegét.”⁵ Eszerint a fasizmus lényege épp ideológiai lényegtelensége lenne (a cél elérésének érdekében). Lehet, hogy vissza kellene térnünk ehhez az eredeti önmeghatározáshoz? Tény, hogy a fasizmus(ok) ideológiájával az ellenfelek sokkal többet foglalkoztak, mint maguk a fasiszták. Mivel meglehetősen egyszerű elméleti alapra épültek, széles tömegek számára is könnyen emészthető világértelmezést adtak. A fasiszta propagandák egyik közös jellegzetessége, hogy a világ problémáinak okát szinte mindig más emberek vagy embercsoportok személyes tulajdonságaira vezetik vissza. Támogatóikat nem racionális érveléssel akarják meggyőzni, hanem pszichológiai módszerekkel kíséreteznek.⁶ Legfőbb céljuk a csoport képzeletbeli tisztaságának helyreállítása, azaz minden idegen elemtől (bevándorlók, idegenszívűek stb.) igyekeznek megszabadulni. A fasizmusok kutatása kapcsán tehát mindenképpen érdemes megvizsgálni azt, hogy ezek a csoportok hogyan tekintenek önmagukra és más

.....
³ PÓCZIK 1995.

⁴ WIPPERMANN 2009.

⁵ PÓCZIK 1995, 9.

⁶ ADORNO 1951/2006, 7–32.

csoportokra, hogyan jellemzik ellenfeleiket, és milyen pszichológiai eszközöket alkalmaznak a választók megnyerésére. Röviden: fel kellene tennünk azt az identitásszemüveget, amelyen keresztül a világot látják. A mottóként választott Alekszijejics-idézet ennek a „belső embernek” a megismerése mellett érvel.

A könyv második és harmadik fejezete a náci propagandabeszédek elemzésével erre tesz kísérletet. A beszédek pszichológiai mélyrétegeiből azonban csak egy kis résznek, az érzelmeknek a feltárására tud vállalkozni. A szövegekből kiszűrt érzelmi orientáció feltárásával azonban nem ér véget a kutatás. Az eredmények alapján úgy tűnik, hogy ezeknek a csoportszintű érzelmi alapbeállítódásoknak hosszú története van. Akár kétszáz éven át is észrevétlenül kísérhetik a csoportok identitását, még akkor is, ha generációról generációra más és más tartalmakkal kapcsolódnak össze. A szerző célja, hogy érzékenyítse az Olvasót a társadalmi folyamatok mélyén ható érzelmi dinamikák jelentőségére. A tudomány a kétezres évek elejéig szinte egyáltalán nem szentelt figyelmet az ilyesfajta „irracionalitásoknak”, pedig az érzelmekhez való viszony nagyon sokat elárul az adott kultúráról. Ha egy társadalmat az identitások és a hozzá kapcsolódó érzelmek szemszögéből kezdünk el vizsgálni, sok olyan rejtett motivációra derülhet fény, amely a felületes szemlélő számára egyébként rejtve marad. A fasizmus ritkán ront rá kívülről és váratlanul egy közösségre (ez például a megszállás). Sokkal inkább krízisek és traumák nyomán formálódik, amikor egy közösség képtelen megbirkózni a múlt történéseivel.

Kezdő történésként feltettem magamnak a kérdést, hogy miért is kell egyáltalán történelmet kutatni. Akkor úgy gondoltam, hogy egyáltalán nem szükséges, viszont nagyon érdekes feladat. Ma már úgy látom, hogy egy közösség, csoport, vagy nemzet számára az egyik legfontosabb ismeret az, ha a múlt tükrébe nézve megérti a nagyapák, nagyanyák sorsának buktatóit, és saját jelenében igyekszik ezeket elkerülni. A történelem ugyan nem ismétli magát, a trauma természete viszont az ismétlésre épül, mi pedig mindannyian traumatizált generációk gyermekei vagyunk. Adornóhoz hasonlóan amellet érvelek, hogy az ebből kivezető út a *felvilágosítás*, múltunk ma is észrevétlenül tovább élő gyakorlatainak, attitűdjeinek tudatosítása. Ha a történetírói közösség nem vállalja ezt a feladatot, akkor a szakmai narcizmus következménye az lehet, hogy a „szürke” irodalom átveszi a múltról szóló társadalmi diszkurzus feletti kontrollt. Adorno szerint az antiszemitizmus oktatásában nem az antiszemitizmus jelenségét kell megértetnünk, hanem az antiszemita ember működését – és hozzáteszem –, Arendt szavaival a „gonosz banalitását”.

Adorno meggyőződése volt, hogy a múlt feldolgozása csak akkor lehet eredményes, ha ez a felvilágosítás hozzájárul az egyén öntudatának és énjének erősödéséhez.⁷ A náci rendszer 12 éve a modern ember legkeményebb leckéje az autoritásokhoz való kritikátlan viszonyról, a hiányzó öntudatról és az önértékelés manipulálhatóságáról. A történeti pszichológia feladata, hogy közelebb vigyen *a bennünk is élő múlt* megismeréséhez és megértéséhez.

Pécs, 2019. június 19.

A szerző

.....
⁷ ADORNO 1960, 3–15.

I A GONOSZ(SÁG) NYOMÁBAN

A háború 1945-ben véget ért. A Führer és a hozzá legközelebb álló emberek öngyilkosságot követtek el. A haláltáborokkal és hullahegyekkel szembesített németek azt állították, hogy semmit sem tudtak a halálgyárakról, nem tartották magukat felelősnek a kegyetlen tömeggyilkosságokért. Németország nyugati felében 1945 után nem akadtak bűnösök. A nürnbergi perekben a felelősöknek csak egy töredékét sikerült felelősségre vonni, a kérdés pedig továbbra is ott lebegett, ki a felelős ezekért a borzalmakért. A potsdami egyezmény nyomán 1945. augusztus 8-án megszületett a náci főbűnösök felelősségre vonásáról szóló törvény. A négyhatalmi Nemzetközi Katonai Törvényszék 24 háborús főbűnösről ítélték. 12 halálos ítélet született, 7 vádlottat börtönbüntetésre ítélték és 5 vádlottat szabadon engedtek. A náciatlanítás keretében az 1946. évi 38. sz. ellenőrző direktíva a háborús bűnösökre vonatkozóan öt kategóriát állított fel: 1. főbűnösök, 2. vádlottak, 3. alacsonyabb rendű vádlottak, 4. tettestársak, 5. felmentettek.⁸

A háborús bűnök és a példa nélkül pusztító antiszemitizmus együttesen vetették fel azt a kérdést, hogyan volt mindez lehetséges. A kérdésre nyilvánvalóan nem adható egyetlen okot megjelölő válasz. Nyilván más motívumok irányították Hitlert és Göringet, megint csak más vezette készséges szolgálatra a szörnyeteggé váló katonákat és Brunhilde Pomselt, Goebbels nemrég (106 éves korában elhunyt) gépírónőjét. Az emberi gonoszságnak sok arca és sok formája van.⁹ Az egyik legfontosabb írás, mely e kérdést járta körül, Hannah Arendt német–amerikai filozófusé, aki maga is megjárta egy internálótábort (Camp de Gurs, 1940), de sikerült megmenekülnie. A pszichológiai kutatásoknak az az esszé sorozat adott döntő lökést, amelyet Adolf Eichmann peréről írt. Ezeket az írásokat nagy nemzetközi figyelem kísérte, és számos vitát generáltak.

⁸ FRANK 2004, 16.

⁹ BARCSI 2017, 1–40.; BARCSI 2018, 95–108.

A gonosz banalitása

Adolf Eichmann elfogása után 1961. április 11-én a jeruzsálemi Kerületi Bíróság elé állították. A háborús bűnösség azonban csak az egyik vádpont volt. Az egykori SS-főtisztet, a zsidók deportálásának egyik fő irányítóját a második világháború idején a zsidó nép és az emberiség ellen „másokkal együtt elkövetett” bűncselekmény miatt perbe fogták. A bíróságon zajló eseményekről Hannah Arendt esszériportot írt, melyet *Eichmann Jeruzsálemben. Jelentés a gonosz banalitásáról* címmel eredetileg a *New Yorker*-ben egy cikksorozatban, majd egy évvel később, 1963-ban önálló kötetként is publikált.¹⁰ A per eseményeinek ismertetése mellett a fő hangsúly ebben az írásában Eichmann emberi lényegén volt, és ehhez kapcsolódóan született meg az egyik legkiemelkedőbb erkölcsfilozófiai mű, mely amellet, hogy Németország morális katasztrófáját mutatta be, a modern embertelenség közönyével szembesítette az olvasókat.

Eichmann védője, dr. Robert Servatius szerint a vádlott kizárólag Isten előtt érezte magát bűnösnek, a törvény előtt nem. Arra hivatkozott, hogy az akkorigiban érvényes náci törvények szerint semmi büntetendőt nem követett el.¹¹ Kötelessége volt engedelmessé válni, és ahogy Servatius hangsúlyozta, ez a cselekedet a maga idejében erény volt, és nem bűncselekmény. A nemrég (2017) bemutatott osztrák biográfia-dokumentumfilmben (*Egy német sors*, rendezte Christian Krönes) Brünhilde Pomsel hasonlóan nyilatkozott: ők egy olyan generáció születtei voltak, ahol az engedelmesség kötelesség volt. Eichmannhoz hasonlóan Pomselnek sem volt büntudata attól, ami a rendszer áldozataival történt.

Arendt Eichmann személyét átlagos, „normális” emberként, kötelességtudó, törvénytisztelő családapaként írta le, aki istenhívőnek vallotta magát. A Bibliára azonban nem esküdött fel a per előtt, mert születését egy magasabb értelem hordozójának tulajdonította, melynek szerinte minden emberi élet alá van vetve. Hitler ezt a transzcendentális szellemet a *Mein Kampf* lapjain Mindenhatónak nevezte (der Allmächtige), és ő sem azonosította a kereszténység istenével. Eichmann azt állította, hogy anyja rokonságában több zsidó is volt, és szigorú keresztény nevelésben részesült, már csak ezért sem vádolható antiszemitizmussal. Arendt maga is megjegyzi, hogy ebben az emberben nem volt igazi gyűlölet a zsidókkal szemben. A magas rangú náci vezető azt állította, hogy nem

¹⁰ ARENDT 1965.

¹¹ ARENDT 1965, 18.

olvasta a *Mein Kampf*-ot, nem ismerte a pártprogramot (hozzáteszem, nem is volt rá szüksége, mert elég volt az utcán sétálva egy pillantást vetnie a náci propagandaplakátokra), és az NSDAP-be sem meggyőződésből lépett be (hanem karrierépítés céljából – A. Zs.). Ugyanezt állította Goebbels gépírója is saját személyéről. A Führer szava mindenki számára törvényerővel bírt – ez kétségtelen. Eichmann azonban határtalanul és mértéktelenül csodálta Hitlert, és ezzel nem volt egyedül a németek között.

A per vádlottja tehát (úgy tűnt) egy „rendes, vallásos, kötelességtudó családapa”, és egyáltalán nem volt vérengző gyilkos, ilyesfajta viselkedésnek nyoma sem volt az SS-főtiszt életrajzában. Ezek a „gentlemanek” Arendt álláspontja szerint gondolatlanúságuk és a parancsok kritikátlan végrehajtása miatt váltak bűnrészessé. Gonoszságuk lényegét az jelenti, hogy nem különböztetik meg a jót a rossztól, mi több, valamiért elveszítették az erre való ítélőképességüket.¹² Ahol pedig a jó és a rossz megkülönböztetését nem érzik már, azt sem veszik észre, hogy bűnt követtek el.¹³

A perhez tartozott azonban egy másik dokumentumanyag is, amelyet dr. Kulcsár István (Slomo) pszichiáter professzor készített az izraeli hatóságok kérésére. Eichmann elmeállapotának vizsgálatát 1961 januárjában végezte el. Önéletrajzot íratott vele, elvégezte a Rorschach- és a Szondi-féle tesztet is, majd név és kiértékelés nélkül elküldte az akkor már Svájcban élő Szondi Lipótnak. Az ismeretlen személy Szondi szerint egy olyan bűnöző, akit csillapíthatatlan gyilkolási vágy jellemez. A beszélgetésekről készült jegyzőkönyvek anyagát a *Maariv* című izraeli újságban tették közzé a kilencvenes évek végén, de Kulcsár írása Magyarországon is megjelent.¹⁴ Michael Selzer összefoglalója szerint több szakértő is hasonló véleményre jutott. Dr. Fred Brown a Szináj-hegyi Orvostudományi Egyetem nyugalmazott pszichiátria professzora Eichmann tesztrajzai alapján azt mondta, hogy az illető nagyon agresszív. Camilla Kemple szerint szadista és rosszindulatúan indulatos, félelmetes fickó.¹⁵ Dr. Ruth Berenda, a Szent Lukács Kórház pszichiátriai osztályának orvos-pszichológusa szerint az elemzett személy passzív-agresszív típus, akiben szinte forr a düh.¹⁶ Álcázza magát, úgy viselkedik, mintha azt tenné, amit elvárnak tőle.¹⁷ Kétségtelen, hogy

.....
¹² ARENDT 1965, 22–23.

¹³ ARENDT 1965, 254.

¹⁴ KULCSÁR 1998, 69–78.

¹⁵ SELZER 2000, 47–60.

¹⁶ SELZER 2000, 48.

¹⁷ SELZER 2000.

ezekben az értékelésekben Eichmann pillanatnyi pszichés állapota is benne van, de Kulcsár elemzései ennél mindenképpen mélyebbre hatoltak. Abban mindenestre a többség egyetértett, hogy a vádlott elmeállapotához nem férhet kétség. Kérdés, hogy ez a „normalitás” mennyire tekinthető normálisnak.

Arendt filozófiai írása nagy port kavart, mert nemcsak a hitleri rendszert kiszolgáló németeket bírálta, hanem a zsidó vezetőket is, akik hagyták, hogy embertársaikat tömegesen pusztítsák el. Ez egy nagyon súlyos ítélet, ami Arendt magánéletében is következményekkel járt. Az esszé azonban olyan tudományos diszkurzust indított el, amely döntően befolyásolta a náciizmus lélektani alapjairól kialakult képet. Ezek a kutatások két nagy témával foglalkoztak: az egyik Hitler és a náci vezetők személyisége, ez az irányzat nagyon népszerű lett, és ma is születnek ebben a témában írások. Később, ahogy a tettesek köre tágult, egyre több írás foglalkozott a gonoszság hétköznapiságának kérdésével, és a vizsgálatok fókuszába a hétköznapi emberek, férfiak (*ordinary men*) és az utóbbi években a nők kerültek.

Hitler destruktivitásának magyarázatai

A náci vezérről rengeteg írás született, és az utókort leginkább az a kérdés foglalkoztatta, hogy örült volt-e az osztrák „szobafestő”. Ez a legenda még ma is tartja magát, holott Hitler nem volt szobafestő, hanem művészi pályára készült, és leginkább akvarelleket festett, ezzel próbált megélhetést szerezni bécsi évei alatt.

A pszichoanalízis, mely a történelemkutatás iránt a pszichológiai irányzatok közül a legtöbb érzékenységet mutatta, az egyén viselkedését, reakcióit és neurózisait a gyerekkori szocializáció tapasztalataira vezeti vissza. A problémát azonban az jelenti, hogy Hitler gyerekkoráról nem maradtak pszichológiai kutatásra alkalmas dokumentumok. Gudrun Brockhaus, a pszichohistorikai biográfiaírás lelkes támogatója a Hitlerről írt analitikus munkák egyik gyenge pontjaként emelte ki a kilencvenes évek elején, hogy a szerzők tisztában voltak a rendelkezésre álló adatok hiányával, mégis olyan „tényekből” indultak ki, amelyekre egyáltalán nem volt írásos bizonyíték.¹⁸ Vegyük figyelembe azonban azt a másik „tényt” is, hogy a pszichoanalízis egy terápiás eljárás, így a szakemberek a klinikai gyakorlatban felhalmozott tudás alapján következtettek a személyiségjellemzők eredetére. A probléma véleményem szerint inkább az,

.....
¹⁸ BROCKHAUS 1992, 9, 14.

hogy az ellenőrzésre a pszichológiai ismeretekkel nem rendelkező történésznek sajnos nincs lehetősége.

Csak egy példa Walter C. Langer Hitlerről írt pszichogramjából: Hitler valószínűleg szemtanúja volt szülei közösülésének, mert „az összes adat vizsgálata szinte kétség nélkül erre enged következtetni, sőt tekintettel az apa karakterére és múltjára, ennek nagyon nagy a valószínűsége.”¹⁹ A történész szempontjából ez az érvelés nyilvánvalóan elfogadhatatlan, a pszichoanalitikus gyakorlat számára azonban teljesen legitim. Vagyis az analízis nem dokumentumokkal dolgozik, hanem jelekből olvas és következtet. Ezért úgy gondolom, a történész számára is hasznos megismerni az analitikus észjárását, még ha nem is ért egyet az érveléssel.

Vegyünk most néhány példát a pszichoanalitikus szerzők közül. Alice Miller, a nemrég elhunyt lengyel–svájci pszichoanalitikus tudományos munkáját a gyerekbántalmazás témájának szentelte. Azt kutatta, milyen nyomokat hagy a gyerekkori trauma, és hogyan jelenik meg a felnőtt életében.²⁰ Millerről tudnunk kell, hogy egykor praktizáló pszichoanalitikusként kezdte, később azonban radikálisan szakított az analízis általánosan elfogadott elveivel, és egyéni elméletet alkotott. Munkájában a Hitler család belső szocializációs problémáit vizsgálta, előtérbe helyezve az apa szerepét. Elemzéseinek középpontjában a „fekete pedagógia” (Miller fogalma), a gyerekbántalmazás hatásainak vizsgálata állt.²¹ A Hitler családot úgy írta le, mint a totalitárius rezsimek prototípusát, ahol minden a (gyakran bántalmazó) apától függ.²² Miller úgy látta, hogy az életrajzi munkák elbagatellizálják ezt a fontos „tényt”. Meggyőződése, hogy a kis Adolf bántalmazott gyerek volt, és ennek bizonyítására szerinte nincs szükség dokumentumokra, mert ennek az embernek az egész élete erről szól.²³

Miller ábrázolásából hiányzik a társadalmi–történeti dimenzió, a felnőtt jellem és a korszak alaposabb vizsgálata. Túl nagy súlyt helyez a gyerekkori

¹⁹ LANGER 1972. Németül: LANGER 1973, 168.

²⁰ MILLER 1980

²¹ A „fekete pedagógia” alapelve, hogy a gyerek önfejűségét és macacsságát meg kell törni. Miller szerint az így nevelt gyermek hamar megtanulja, hogy érzéseit el kell rejtienie. Az elfojtások következménye, hogy a gyerek érzelmi élete elsívárosodik (csak azt érzi, amit éreznie szabad), a szülőt túlidealizálja, és a bántalmazásra később nem fog emlékezni. A gyerekekben elfojtott harag később gyűlöletté alakul át (önmaga és mások ellen). A trauma természetéből adódóan a gyerekkor tudattalan konfliktusai felnőttkorban ismétlési kényszerhez vezetnek, ami azt jelenti, hogy a bántalmazó gyerek maga is bántalmazóvá válik.

²² MILLER 1980, 174.

²³ MILLER 1980, 182.

fejlődésre, és ezt a folyamatot – úgy tűnik – befejezettnek tekinti, így az ifjú- és felnőttkor egy előre elrendelt „kivitelezési szakasznak” tűnik, ahol a gyerekkori program szinte magától megy végbe. Miller szerint metaforikusan a zsidók képviselték a Harmadik Birodalomban Hitler személyiségének megalázott, megvert részét, a német nép pedig annak pozitív oldalát. Saját, tehetetlen énjét, melyet Hitler gyűlölt, a zsidókra vetítette, és belebújt egykori bántalmazójának (az apának) a szerepébe, hogy a bántalmazáskor elvesztett kontrollérzést így szerezze vissza.²⁴ A pszichológiában ezt a jelenséget úgy nevezik, hogy a bántalmazott azonosul az agresszorral. Megemlíti még Hitler anyjának narcizmusát, amely megakadályozta abban, hogy gyereket igazán szeresse.²⁵ Erre azonban konkrét igazoló források egyelőre nincsenek. Annyit viszont tudunk, hogy Klara Hitler szinte csüngött a fián, és a fiú narcizmusa is nagyon jól dokumentált.

Miller munkájának célja azonban nem a történeti elemzés, hanem a gyerekeknevelési kultúra kritikája. Azt akarta megmutatni, hogy minden „gonosz” felnőtt élettörténetében megtaláljuk a bántalmazott gyerek drámáját. Ez persze nem jelenti azt, hogy a tettes felmenthető a tett bűne alól. Miller szerint azok, akik másokat áldozattá tesznek, saját áldozati sorsuk felismerését hártják el. A szadizmustól csakis az védi meg az embert, ha saját áldozatiságát tudatosítja. A gyűlölet kiélése ugyanis a gyűlölet megtapasztalásának ellentéte. Ha a „fekete pedagógia” (értsd gyermekbántalmazás, melynek számos formája van a fizikai bántalmazástól az elhanyagolásig) megakadályozza azt, hogy az áldozattá válás érzése átélhető és megtapasztalható legyen, akkor ez mindig valamilyen destrukció formájában kerül felszínre, amit az egykori áldozat vagy más emberek vagy önmaga, vagy mindkettő ellen fordíthat.²⁶ Miller könyve inkább tanítani akar, semmint objektív tényeket közölni. A történész számára persze ez sem utolsó szempont, de ez a munka ezért inkább egy értékes esszéként kezelendő.

Hitler gyermekkoráról azonban más pszichoanalitikus munkák is születtek. A fő kérdés leggyakrabban az, hogyan válhatott Hitler ennyire szélsőségesen destruktív személyiséggé. Helm Stierlin, nyugalmazott heidelbergi intézetvezető, pszichiáter és családterapeuta Hitlerről írt könyvében a családterápia gyakorlati tapasztalataiból indult ki, és arra a következtetésre jutott, hogy a német diktátor személyiségén az anyáról való leválás képtelensége hagyott mély nyo-

²⁴ Anna Freudtól származó fogalom, mely az én védelmét szolgáló mechanizmusok egyike. A gyerek azért azonosul bántalmazójával, hogy az elviselhetetlen félelmet uralni tudja.

²⁵ MILLER 1980, 212.

²⁶ MILLER 2007.

mokat.²⁷ Abból a feltételezésből indult ki, hogy az apa bántalmazó, az anya pedig túlzottan kényeztető jellem volt. Stierlin a pszichoanalitikus terápia gyakorlatából emelte be azt a megfigyelést, hogy egy gyerek mindig a szülők „küldöttéként” éli az életét (abban az értelemben, hogy a szülő tudattalanul viszi át saját konfliktusait a gyermekre, és ezáltal – tudat alatt – saját problémáinak megoldását keresi). Mivel a gyerek azonosul a szülővel, ez egyben közvetlen utat is jelent a szülői vágyak beteljesítésére, illetve a problémák átvételére. Stierlin szerint a konfliktusokkal terhelt szülő Hitler esetében az anya volt, és a gyermek Adolf tudat alatt négy fontos anyai „megbízást” vitt véghez:

1. Kárpótolta Klarát az anyaságban elszenvedett kudarcokért. (Klara hat gyermeke közül négy meghalt. Az első három gyerek nem érte meg a hároméves kort, diftériában haltak meg. Adolf volt az első, aki életben maradt, utána született még két testvére, akik közül csak Paula élt meg idősebb kort, 1960-ban halt meg.)
2. Adolf életben maradása Klara anyaságra való képességét igazolta.
3. Anyja szürke mindennapjaiba ő hozott színt és életet.
4. A brutális férjjel szemben a fiú lett a titkos szövetséges.²⁸

Hitler erősen kötődött az anyjához, és ez valószínűleg kölcsönös volt. A túlzott anyai kényeztetés következménye, hogy a kudarcokra narcisztikus módon reagált (lásd tanulmányi kudarcok) és kapcsolatszegény életet élt. A reáliskolában nem tudott helyállni, nem alakult ki benne felelősségtudat, rendszeres munkavégzésre való hajlandóság, illetve a másokkal való kapcsolatteremtés képessége. Stierlin szerint Hitler (festő)művészként próbált úrrá lenni belső konfliktusain. Destruktív személyiséggé alakulásának oka az lehetett, hogy tudat alatt az apa ellenében véghez kellett vinnie az anyai küldetést. Stierlin úgy véli, hogy ez a családmodell nagyon elterjedt volt az akkori Németországban, így más náci „lelkületű” kortárs férfiakkal is hasonló okokat kell keresnünk.

Stierlin klinikai tapasztalataihoz kétség sem fér, de pszichológusként ugyanabba a csapdába sétál, mint Miller vagy például Rudolph Binion, azaz teljesen figyelmen kívül hagyják a környezeti tényezőket. Binion a „... *dass ihr mich gefunden habt*” („... hogy rám találtak”) című könyvében azt írja, hogy Hit-

²⁷ STIERLIN 1975 .

²⁸ STIERLIN 1975, 70ff

lernél a legnagyobb problémát az erős (preödipális) kötődés jelentette.²⁹ Hitler anyja mellrákban halt meg, kezelője egy zsidó orvos volt. Mivel akkoriban a rákot fertőzés eredményének tartották, az orvos jodiformos gézkötésekkel kezelte betegét. Binion szerint Hitler egész életében (tudat alatt) dr. Blochot, a zsidó orvost vádolta, aki „megmérgezte” az anyját. A bosszú „bombája” 1918-ban, gázmérgezése után a pasewalki katonai kórházban robbant, amikor Németország vereségéről értesült, ekkor született meg a mustárgáztámadás következtében lábadozó örvezetőben, hogy Németország megmentője lesz, a teremtő akaratának véghezvivője.

A Hitler hisztériás vakságáról szóló legenda fenntartásában Binionnak komoly szerepe volt, de erről a későbbiekben még több szó is esik. E történet szerint dr. Forster az ideiglenesen hisztériás vakságot elszenvedő Hitlert terápiás célból *valószínűleg* hipnózisnak vetette alá.³⁰ Binion pszichoanalitikus értelmezésében Hitler számára Németország az anyját szimbolizálta, akit fel akart támasztani. Azért folytatott expanziós hadjáratokat, hogy Németország (az anya) újra táplálni tudja gyermekeit. Vagyis a vezér egyéni traumája a németek kollektív traumájával kapcsolódott össze. Németországnak új háborúra volt szüksége ahhoz, hogy a régi vereséget feledtesse. Binion szerint Hitler azon küldetés-gondolata, hogy 1918 vereségét meg kell fordítani, valójában a németek titkos vágya volt. Hitlernek különleges képessége volt arra, hogy a német lélek legapróbb rezdüléseit is felfogja, és kimondja, vagyis ő volt az, aki megfogalmazta a németeknek, hogy mire is vágnak valójában. Nos, egy ilyen érvelés nagyon tetszetős lehet, és pszichoanalitikus szempontból akár el is fogadhatnánk, de ez egyelőre nem dokumentálható. Nincsenek olyan empirikus szimbólumelemzések, amelyekkel ez igazolható lenne. Az egyéni analízisből átvett következtetéseket Binion úgy ülteti át kollektív szintre, mintha mindegy lenne, kiről is beszélünk, Hitlerről vagy a németekről.

²⁹ BINION 1978: „... daß ihr mich gefunden habt.” Hitler und die Deutschen. Eine Psychohistorie. Klett-Cotta, Stuttgart. Magyarázat: a preödipális pszichoszexuális fejlődési szakaszban Freud szerint az anyával mint elsődleges kötődési személlyel alakul ki először azonosulás, vagy azért, mert az anya távollétében a gyerek félelmét csökkenti, vagy azért, mert a gyerek és az anya túl közel kerültek egymáshoz.

³⁰ BINION 1978, 170. A szerző nyitva hagyja a kérdést. Nem tudjuk – írja –, hogy ez a hallucináció spontán, vagy indukált volt-e. Nem tartja kizártnak, hogy dr. Forster azért alkalmazott nála hipnózist (a háború miatt hisztérikussá vált katonáknál általánosan alkalmazott rusztikus „leordítások” után), hogy elkerülje Hitler visszaesését. Ennek alátámasztására Weiss regényét használja.

NÉVMUTATÓ

- Acker, Josef 146
Adorno, Theodor W. 10, 11, 45, 46,
54, 57, 115
Agamben, Giorgio 63, 184
Alekszijevics, Szvetlana 7, 10
Allport, Gordon Willard 54, 57
Altmeyer, Martin 127
Aly, Götz 155
Arendt, Hannah 10, 13–16, 36, 40,
62, 184
Arisztotelész 112
Armbruster, Jan 25
Arndt, Ernst Moritz 150, 151
Asch, Solomon 38, 39, 177
Ascher, Saul 177, 178

Baden, Max von 158
Bair, Deirde 22
Balogh László 118
Bandler, Richard 108
Bar-Tal, Daniel 74, 114
Baumgartner, Otto 161
Bendick, Rainer 142
Beneš, Edvard 136
Benn, Gottfried 149
Berenda, Ruth 15
Bernays, Edward L. 167
Bernstein, Eduard 149
Bettelheim, Bruno 50, 60–62

Beumelburg, Werner 162
Binion, Rudolph 19, 20, 24, 66
Bismarck, Otto von 178
Black, Max 154
Bleuler, Eugen 26, 27
Bokor Miklós 67, 68, 70
Boss, Hugo 146
Boutroux, Émile 35
Brandt, Willy 131, 132
Brockhaus, Gudrun 16
Broszat, Martin 34, 63
Brown, Fred 15
Browning, Christopher 65
Bullock, Alan 33, 108
Bumke, Oswald 23
Burger, Jerry M. 41
Bychowsky, Gustav 30

Caesar, Julius 30
Cattell, Raymond 78
Celan, Paul 50
Chamberlain, Arthur Neville 136
Chamberlain, Sigrid 144, 145
Charcot, Jean-Martin 23
Ciompi, Luc 79, 80, 85
Claß, Heinrich 174
Coolidge, Frederick L. 32
Coulondre, Robert 109
Cromwell, Oliver 30

- Dahle, Wendula 153
 Damaschke, Adolf 169
 Damasio, Antonio 77
 Darré, Walther 98
 Darwin, Charles 76, 78
 Deist, Wilhelm 157
 Dessuant, Pierre 58
 Dicks, Henry Victor 46, 47
 Domarus, Max 86
 Dorpat, Theo L. 31
 Dulles, Allen W. 22
 Durkheim, Émile 56, 76
- Ebner, Eugen 104
 Eichmann, Adolf 13–16, 38, 40, 41
 Ekman, Paul 76, 78, 80, 109
 Elias, Norbert 76
 Ellsworth, Phoebe C. 78
 Eötvös József 54
 Erikson, Erik H. 48–50
 Erzberger, Matthias 119
- Federer, Gottfried 170
 Federn, Maria 144
 Fenichel, Otto 57, 58
 Festinger, Leon 37
 Fichte, Johann Gottlieb 150
 Fitzgerald, Michael 30
 Foa, Uriel G. 82, 84
 Forster, Edmund Robert 20, 23–25
 Foucault, Michel 35
 Frank, Hans 38, 39
 Frankl, Viktor E. 62
 Frenkel-Brunswik, Else 45
 Freud, Anna 18, 48
 Freud, Sigmund 20, 31, 44, 56–59,
 76, 165
- Frevert, Ute 75, 79
 Friedländer, Saul 64, 67, 108
 Fromm, Erich 21, 43, 45, 46, 66, 101,
 107, 117, 161
- Gaupp, Robert 164
 Gesell, Silvio 169, 170
 Geyer, Martin 170
 Giesen, Bernhard 132
 Gilbert, Gustav Mark 38
 Goebbels, Joseph 13, 15, 38, 74, 86,
 91, 93–95, 98, 103, 104, 112, 113,
 115, 120, 121, 133, 134, 167
 Goethe, Johann Wolfgang 81
 Göring, Hermann 13, 100, 103
 Grieswelle, Detlev 108
 Griffin, Roger 69, 70
 Gruen, Arno 49–52
 Grunberger, Béla 58, 59
 Guillaumin, Colette 71
- Haarer, Johanna 144
 Habermas, Jürgen 133
 Haeusser, Ludwig Christian (Louis)
 169, 170
 Haffner, Sebastian 37
 Haller, Reinhard 123, 124
 Hamilton, Ian 147
 Hardtwig, Wolfgang 150
 Haslam, Haslam 43
 Heide, Hans J. 84, 85
 Henting, Hans von 165, 168, 169
 Herder, Johann Gottfried 176
 Hermann Imre 59
 Hess, Rudolf 46
 Hesse, Kurt 165
 Himmler, Heinrich 65, 98

- Hitler, Adolf 7, 13–40, 44, 45, 48, 49,
 59, 64–71, 73, 74, 86–88, 91–94,
 96–109, 111–121, 123–125, 127,
 129–131, 133, 134, 136, 139, 143,
 144, 147–149, 151, 152, 154, 165,
 167, 169, 170, 174, 175, 179, 181–
 183
 Hitler, Klara 18, 19
 Hitler, Paula 19
 Hoffmann, Lutz 71
 Holtfrerich, Carl-Ludwig 171
 Holz, Klaus 71
 Horkheimer, Max 45, 57, 58
 Horstmann, Bernhard 25
 Hunold, Cristian Friedrich (Menan-
 tes) 176

 Izard, Caroll 76

 Jaffe, David 42
 Jahn, Friedrich Ludwig 150, 177
 James, William 76
 János, (Szent) Aranyaszájú 54
 Jászi Oszkár 130
 Jung, C. G. 22, 24
 Jünger, Ernst 122, 123, 162

 Kahn, Eugen 166
 Kahr, Gustav von 175
 Kallis, Aristotle 70
 Kantorowitz, Hermann 141
 Kemple, Camilla 15
 Kershaw, Ian 65
 Kleinginna, Paul R. 78
 Kleinginna, Woodworth 78
 Klemperer, Victor 95, 103, 153
 Korpi, Douglas 42
 Koselleck, Reinhart 9, 64, 163
 Kovács András 55
 Köpf, Gerhard 25
 Kraepelin, Emil 26, 27, 164–166
 Kroner, Karl 24
 Krönes, Christian 14
 Krumeich, Gerd 162
 Kulcsár István 15, 16
 Kurth, Winfried 145

 Lamott, Franziska 25
 Lange, Carl G. 76
 Langer, Walter C. 17, 24, 27
 László János 74, 125, 130, 176
 Lazarus, Richard 78, 161
 Le Bon, Gustave 76, 165
 Leary, Timothy 84
 Levi, Primo 62, 63
 Levinson, Daniel J. 45, 54, 57
 Lewandowsky, Max 164
 Lewin, Kurt 57
 Lewis, David 25
 Ley, Robert 103
 Leyens, Jacques-Philippe 52
 Lichtenstein, Heinz 63
 Linse, Ulrich 169
 Lippmann, Walter 53
 Loewenstein, Rudolph 58
 Ludendorff, Erich 157, 159
 Lütz, Manfred 33

 Mann, Golo 108
 Marbach, Jan 28
 Marcia, James 49, 50
 Marks, Stephan 95, 104, 116, 122,
 144, 146
 Maslow, Abraham H. 137, 138

- Matussek, Paul 28
 Matussek, Peter 28
 Maurras, Charles 148
 Méró László 77
 Meyer, Eduard 117
 Milgram, Stanley 40–43, 46
 Miller, Alice 17–19, 66
 Mitscherlich, Alexander 131
 Mitscherlich, Margarethe 132
 Mommsen, Hans 35
 Mosse, George L. 160
 Muck-Lamberty, Friedrich 169
 Murray, Henry 27
 Mussolini, Benito 9, 52, 168
 Müller, Karl Alexander von 108
- Neurath, Konstantin von 167
 Nolte, Ernst 64
- Nyiszli Miklós 62
- Ostwald, Peter 25
- Papen, Franz von 167
 Perry, Gina 43
 Pintér Judit 63
 Plessner, Wilhelm 103, 116
 Plutchik, Robert 78, 80–83, 85, 89,
 90, 91, 101, 102, 114, 183
 Póczik Szilveszter 9, 35
 Pomsel, Brunhilde 13, 14, 38
 Post, David Edward 25
- Quidde, Ludwig 149
- Ramsay, Clay 42
 Rathenau, Walther 119
- Rauschning, Hermann 108
 Redlich, Fritz 33
 Reich, Wilhelm 43–46
 Reicher, Stephen 43
 Reimann, Arnold 143
 Retzinger, Suzanne M. 147
 Ribbentrop, Joachim von 167
 Riedesser, P. 122, 123
 Robespierre, Maximilien 30, 168, 169
 Rokeach, Milton 140
 Roseman, Ira 78
 Rosenberg, Alfred 98, 146
 Rosenthal, Robert 109
 Roßbach, Julius 166
 Röhm, Ernst 162
- Sanford, Nevitt R. 45, 57
 Schachter, Stanley 76
 Schauwecker, Franz 162
 Scheff, Thomas J. 147
 Scherer, Klaus R. 78, 109
 Schiller, Friedrich 149
 Schmitt, Carl 167
 Schneider, Kurt 26
 Schottelius, Justus Georg 177
 Schultz, William T. 95
 Schulze, Hagen 153
 Schulze-Sölde, Max 169
 Schumpeter, Josef 170
 Selzer, Michael 15
 Servatius, Robert 14
 Simmel, Ernst 57, 58
 Singer, Jerome 76
 Smith, Adam 75
 Smith, Craig 78–80
 Speer, Albert 105
 Spengler, Oswald 168

- Stearn, Carol 77
 Stearn, Peter 77
 Steiner, Rudolf 169
 Stierlin, Helm 18, 19
 Stukenbrock, Anja 150, 176
- Szondi Lipót 15
 Sztálin, Joszif Visszarionovics 30
- Tanner, Friedrich 146
 Taylor, A. J. P. 33
 Theiss-Abendroth, Peter 25
 Thimme, Annalise 159, 161
 Toland, John 24
 Tomka Béla 34
 Tomkins, Silvan 76
 Traxel, Werner 84
 Trencsényi Balázs 80
 Trevor-Roper, Hugh 33
 Tyrer, Peter 30
- Ulonska, Ulrich 87, 88, 105, 107, 110,
 111
- Valentin, Karl 170
 Vernon, W. H. D. 26
- Vilmos, II. 153, 156
 Vinnai, Gerhard 66–68
 Voegelin, Erich 71
 Volkan, Vamik 123
- Waite, Robert G. L. 24, 31
 Weber, Max 149
 Weiss, Ernst Weiß 20, 24
 Weizsäcker, Richard von 132
 White, Hayden 7
 Wiener Pál 67, 68, 70
 Wilson, Woodrow 99
 Wilson, Glenn D. 140
 Winnicott, Donald W. 47, 48
 Wippermann, Wolfgang 9
 Wirrer, Bärbl 103
 Woodworth, Robert 78
 Wutka, B. 122, 123
- Yacco, Richard 42
- Zajonc, Robert 78
 Zimbardo, Philip 40–43, 46
 Zimmermann, Johann Georg 177

RESÜMEE

Die Psychologie des Nazismus

Eine historisch-psychologische Untersuchung

von *Zsuzsanna Agora*

Es sind bereits zahlreiche Bücher über die zwölf Jahre der nationalsozialistischen Herrschaft publiziert worden, aber es liegen kaum Untersuchungen vor, die über die psychologischen Erklärungsansätze einen kritischen Überblick geben. Das vorliegende Buch reflektiert diesen Mangel und die Autorin versucht, motiviert durch die oft übermäßig psychologisierende Fachliteratur, einen Weg zu beschreiten, der vor allem die Psychodynamiken in den historischen Kontext integriert. In diesem Sinne versteht sich diese Analyse als Plädoyer für die psychologische Geschichtsforschung, die zu einem besseren Verständnis unserer Gesellschaften führen kann.

Das Buch gliedert sich in zwei Hauptteile: Im ersten werden die wichtigsten psychologischen Konzepte behandelt, welche die Destruktivität und Inhumanität des Nazi-Systems aufzeigen. Der zweite Teil fasst die Forschungsergebnisse inhaltsanalytischer Untersuchungen der Autorin zusammen, die darauf abzielen, Emotionen in Propagandareden zu ermitteln. Als Ergebnis dieser Analysen wurde ein „zentrales Gefühl“ identifiziert, das in der deutschen Geschichte über eine beinahe zweihundert jährige Kontinuität verfügt – die nationalsozialistische „Gefühlkultur“ hat somit ihre Vorgeschichte.

Im Fokus sozialpsychologischer und psychoanalytischer Erklärungsansätze stehen vier Hauptfragen:

1. War Hitler wirklich ein „Wahnsinniger“?
2. Welches waren die Gründe seiner äußerst destruktiven Persönlichkeit?
3. Warum folgten viele Deutsche kritiklos einem inhumanen und auch selbstzerstörerischen Führer?
4. Wie lässt sich Antisemitismus psychologisch erklären?

Frage 1: Bei Hitler lässt sich keine ernsthafte „Geisteskrankheit“ feststellen, jedoch war er ein fanatischer Rassist. Ausserdem war sein Verhalten perfekt dem damaligen männlich-soldatischen Charakter angepasst. Obwohl bei ihm Spuren von narzisstischer, paranoider und antisozialer Persönlichkeitsstörung nachvollziehbar sind, können sie aus heutiger Sicht nicht als „Krankheiten“ klassifiziert werden und aus ihnen kann man die verheerenden Folgen der NS-Herrschaft nicht ableiten.

Frage 2: Die Gründe seiner Destruktivität lagen psychoanalytischen Verfassern zufolge in seiner Familienkonstellation, die von einem missbrauchenden Vater und eventuell von einer narzisstischen Mutter geprägt wurde (Alice Miller). Andere Autoren heben die starke Bindung zur Mutter hervor (Helm Stierlin, Rudolph Binion) und leiten davon weitgehende Konsequenzen ab. Oft wurde auch Hitlers narzisstische Persönlichkeit betont (Walter C. Langer, Helm Stierlin), die als Quelle für seine Empathielosigkeit, Grandiosität und seine Rachegefühle dienten.

Frage 3: Die Darstellung der Motivationen der Nazi-Täter und Mitläufer ist zweifelsohne das meist erforschte Gebiet psychologisch orientierter Geschichtsforschung. Ein Teil der Forscher versuchte die Dynamiken der Nazi-Herrschaft durch Experimente nachzuweisen. Die von Solomon Asch (1951-1966) zeigten, wie stark Gruppenzwang Menschen beeinflussen kann. Stanley Milgram (1961) wies auf die Bereitschaft „durchschnittlicher“ Personen hin, autoritären Anweisungen auch dann Folge zu leisten, wenn diese ihrem Gewissen widersprachen. Philipp Zimbardos „Stanford-Prison-Experiment“ will uns überzeugen, dass Menschen leicht in eine spezielle Rolle schlüpfen können und diese auch schnell verinnerlichen. Diese psychologischen Erklärungen scheinen jedoch auf komplexe Phänomene einfache Antworten geben zu können und entlasteten somit die Täter von ihrer Schuld.

Im Gegensatz zur experimentellen sahen die Vertreter der analytischen Sozialpsychologie den Grund der Faschisierung nicht so sehr in den jeweiligen äußeren Umständen, speziell bei Institutionen, sondern im sogenannten „Sozialcharakter“, im autoritären Charakter. Erich Fromm zufolge stellt er ein Muster von sozialen Einstellungen und Persönlichkeitsmerkmalen, wie Vorurteilen, Konformität, Destruktivität, Autoritarismus, extremem Gehorsam, Rassismus und Ethnozentrismus dar. Parallel zu diesem Forschungsaspekt lief auch ein anderer Diskurs in der Psychoanalyse, der auf die Probleme der individuellen

Identitätsentwicklung fokussierte (Erik H. Erikson, Arno Gruen) und die Rolle der Sozialisierung hervorhob.

Frage 4: Das Konzept der „Frankfurter Schule“ prägte eine Zeit lang auch die Antisemitismusforschung, die nach dem Zweiten Weltkrieg einen immensen Aufschwung erlebte. Das antisemitische Vorurteil wurde als typisches Merkmal einer autoritären Persönlichkeit angesehen. In der psychoanalytischen Therapie wurde Antisemitismus wiederum als eine Art „Pathologie“ interpretiert, bei Ernst Simmel sogar als Psychose und damit als „Realitätsverlust“. Das Heilsversprechen des Antisemitismus sei es, alle Ambivalenzen, Konflikte und Ängste loszuwerden, wodurch der Einzelne seine Probleme dadurch beherrschen könne, dass er diese auf Fremde projiziere, um damit seinen Selbstwert wiederherzustellen, noch dazu als Teil einer mächtigen Nation.

Im zweiten Teil des Buches werden die empirischen und inhaltsanalytischen Untersuchungen der Autorin anhand ausgewählter Reden von Hitler und Goebbels vorgestellt und die in der Propaganda übermittelten Gefühle erforscht. Denn Daniel Bar-Tal zufolge spielen gerade Emotionen eine immens wichtige Rolle in den Identitätsprozessen von Großgruppen und Individuen. Angst beispielsweise kann im Dienst von Kriegen stehen, und vielfältiger Stolz hindert politische Führer daran, ihre Entscheidungen an die Realität anzupassen. Bestimmte Emotionen begleiten die Identitätsprozesse lange Zeit und sie entstehen im Laufe der Geschichte. Es schien daher plausibel zu sein, die die Gruppenidentität begleitenden Emotionen der Nationalsozialisten zu untersuchen. In politischen Reden lassen sich Identitätskonstruktionsprozesse optimal erforschen und Ideologie begleitende Emotionen sind inhaltsanalytisch gut erfassbar.

Durch die Analysen der Reden von Hitler (sieben Reden) und Goebbels (zwei Reden) im Zeitraum von 1922 bis 1933 kam ein stabiles Emotionsmuster zum Vorschein, das sich aus drei Gefühlen zusammensetzt: Stolz, Dominanz und Liebe (in diesem Fall Wir-Gefühl). Diese Emotionen sind in allen Reden dominant. Bemerkenswert ist, dass dabei weder Zeit, noch Ort beeinflussend wirkten. Der Ablauf der Emotionen in den Reden scheint nach einem bestimmten Muster komponiert zu sein: Am Anfang wecken beide Redner negative Emotionen, wie Angst, Traurigkeit und Verzweiflung, deren Spannung am Ende der Rede durch Stolz, Dominanz und Freude aufgelöst wird. Dieses homogene Emotionsmuster lässt vermuten, dass die Reden nicht nur thematisch, sondern auch emotional ganz bewusst konstruiert wurden. In jeder Rede

begleitet dieses Emotionsmuster außerdem das Narrativ über die Wiedergeburt (Palingenesis) der Nation und vor allem über die grandiosen und opferbereiten „Helden“, die dafür ihr Leben und dieses noch dazu freudvoll opfern. Daher könnte man dieses zentrale Helden-Gefühl, oder anders ausgedrückt, diese spezielle emotionale Orientierung von Nazi-Gruppen und ihrer Individuen mit einer Wort-Neuschöpfung als „Philoheroismus“ bezeichnen.

Aus Hitlers „Mein Kampf“ und aus Anweisungen für Rednerschulen der damaligen Zeit geht hervor, dass die Nazi-Propaganda die emotionale Beeinflussung bewusst und gezielt eingesetzt hat. Hitler sprach vom „völkischen Gefühl“, das jeder Deutsche verinnerlichen sollte. Er war fest davon überzeugt, ideologietreue Bürger und Bürgerinnen seien nur jene, die auch „mitfühlen“ könnten. In diesem Sinne denkt Hitler in den Denkstrukturen des Nationalismus des 19. Jahrhunderts. Auch biologisierende Topoi in den Reden, wie Bazillen, Pest, wuchern, ausrotten usw. weisen darauf hin, dass man sich der nationalistischen Redewendungen aus der Vergangenheit bediente. Das Besondere am Nazi-Missbrauch der Gefühle war, dass sie auch in den Friedensjahren zwischen 1933 und 1938 gegenüber der Zivilbevölkerung als psychologische Kriegsführung eingesetzt wurden. Hitler war dabei von der Allmacht der Propaganda überzeugt.

Es taucht jedoch die Frage auf, ob diese „Techniken“ allein so effizient wirken konnten, dass sie die Meinungen der Bevölkerung, besonders im Zusammenhang mit politischen Massenveranstaltungen, nachhaltig zu beeinflussen vermochten. Wir wissen von der sozialpsychologischen Forschungen, dass Menschen, sowohl individuell als auch kollektiv, erst dann beeinflusst werden können, wenn ihre affektiven und kognitiven Strukturen dies auch ermöglichen bzw. zulassen. Eine gewisse Vorbestimmtheit und Gestimmtheit sind demnach unabdingbar. Das heißt etwa in Bezug zum „Philoheroismus“ und den damit verbundenen Wertvorstellungen, dass diese in der deutschen Gesellschaft Kontinuität besaßen und Teil des Alltagsdenkens waren. Und in der Tat: All das, was Hitler den Deutschen propagierte, war für sie erdenkbar und vorstellbar. „Philoheroismus“ wurde also keinesfalls als fremde Gefühlskultur propagiert. Und dieser Kult speiste sich aus mehreren Quellen: U.a. aus einer Traumaabwehr als Folge des Friedensvertrages von Versailles, aus dem Männlichkeits- und Heldenkult der deutschen Kaiserzeit, aus dem gesellschaftlichen Antagonismus des Kapitalismus mit seinem Elitedenken und aus der Suche nach einem „Erlöser“ bei allgemeinen Wirtschaftskrisen. All dies findet sich in der sakralisierten und emotionalisierten Vorstellungswelt des Nationalismus.

Fazit

Die Vorstellungswelt der NS-Ideologie war mit äußerst intensiven Gefühlen verbunden, ohne die ihr Emporsteigen kaum vorzustellen ist. Ihre spezielle Gefühlswelt war aber nach Kriegsende vorerst nur für kleinere Gesellschaftsgruppen charakteristisch. Das heißt: Philoheroismus kann keinesfalls mit der emotionalen Orientierung aller Deutschen gleichgesetzt werden. In diesem Zusammenhang ist jedoch auffällig, dass relativ kleine, „rechts“ orientierte Gruppen der Nachkriegsgesellschaft ihre Weltdeutung schließlich weiten Kreisen vermitteln konnten. Der siegreiche Nationalsozialismus war schließlich kein „Zufall“, sondern vielmehr gezielter „Triumph des Willens“ auf der Grundlage allgemein gefühlter Frustrationen und angeblicher Demütigungen. Zu deren ideologischer Verstärkung und Verankerung wurden Gefühle bewusst und überzeugend eingesetzt.

Wenn eine Gesellschaft nach schweren Traumata mit Angst und Unsicherheit erfüllt ist, wird ihre Wahrnehmung und Attribuierung notwendigerweise durch Gefühle selektiert. Menschen wollen angstauslösende Probleme möglichst schnell beseitigen und suchen nach einfachen und „automatischen“ Lösungswegen, zum Beispiel nach Sündenböcken, die geopfert werden können. Solche plausiblen Lösungen entspringen der „Zeitlogik“ aber auch aus dem strukturellen „Zeitlosen“ der menschlichen Psyche. Psychologische Geschichtsforschung bietet Historikern die einmalige Möglichkeit, menschliche Motivationen besser zu verstehen und dadurch die Zukunft mitzugestalten.

A Kronosz Kiadó az 1795-ben alapított Magyar Könyvkiadók
és Könyvterjesztők Egyesülésének tagja

A Kronosz Kiadó a Szakkiadók Társulásának tagja,
könyveink elektronikusan elérhetők, olvashatók és kereshetők
az Arcanum Adatbázis Kiadó által létrehozott

www.szaktars.hu

adatbázisban